

HİCRET ÖNCESİ MEKKE'DE KAPİTALİZM*

Joseph CHELHOD

İzzet ER**

Bu araştırma, bütünüyle M.G.-H. Bousquet'nin Hespéris (c. XLI, s. 237-248) de çarpıcı bir tebliğini okuduğum zaman kaleme alınmıştı. Bousquet, o tebliğinde R.P. Montogommery Watt'ın "MUHAMMED MEKKE'DE" başlığını taşıyan bilimsel eserine hasretmişti. Söz konusu kitaba müracaat ettik, bilmediğimiz ve aklımıza gelen pek çok önemli meselelerle ilgili olarak Révérend Père Watt tarafından savunulanlara benzer iddialar hakkında açıklamalar yapabildik. Özellikle ekonominin sosyal tekamül ve ideolojiye tesiri yazar tarafından çok iyi belirtilmişti. O, Lammens gibi, Kureyşlilerin kapitalist bir ekonomi uygulaması yaptığını kabul ediyor ve "Kur'an'ın, prensip olarak Mekke ve çevresinde meydana gelen büyük değişmeler bütünü içinde kendi ideolojik görünümünü ortaya koyduğunu" düşünüyor.

Burada, bizim de hiç değilse kısmen benzer bir görüşü savunduğumuz görülür. Bize göre, ekonomik faktör, her zaman yegâne belirleyici olmaktan uzaktır ve tekamülün bütün safhalarında aynı derecede önemli olması söz konusu değildir. Öte yandan, kişiden kişiye, dağınık kutsallık (sacré diffus) fikrinden bir Allah'a (inanmaya) varan, P. Watt'ın çalışmasında biraz evvel telmih ettiği tadrîcî değişme hareketi, bize tekamül bütünüünün etrafında cereyan ettiği eksenini andırıyor.

Bununla beraber, M. Watt'ın esas iddiasına karşı yöneltilmiş her tenkidin bizi ilgilendirmesi, fikirlerin benzeştiği intibayı verir. Bu bakımdan M. Bousquet'nin oldukça anlamlı tezi de yakinen incelemeye değer.

* Bu makale, yazarın "Introduction à la sociologie de l'Islam" (Paris, 1958) 189-195 sayfalarının tercemesidir.

** Doç. Dr.; Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

M. Bousquet, "İslâmın Marksist Bir Yorumu" fikrini önceden reddeder görünmez. Onun tenkidi, esas itibariyle peygamber dönemi arap kapitalizmine yöneliktir. "Lammens'in kafasından çıkan saçma bir fantazi"¹ denilen şeye yönelttiği deliller kendisine o kadar kesin gelir ki, şöyle söylemekte tereddüd etmez: "Öyleyse, bundan böyle bankerler dememek için Mekke'nin zengin tüccarlarından bahsetmeye kim cesaret edecektir?"²

Bir polemige girmeyi düşünmek veya meydan okumak gibi bir fikrimiz yok. Fakat, hücumun şiddetine rağmen pozisyonumuzu korumanın mümkün olabileceğine inanmışsak, bu, M. Bousquet'nin delillendirmelerinin, bize katıldığımız hususları kuvvetlendirecek nitelikte görünmemesindedir. Fikirlerden ziyade şekli hedef alan bir kaç seri rötuşlar karşılığında Lammens'in tezinin bütünüyle savunulabilir olduğunu her zaman düşünüyoruz. Ayrıca, M. Bousquet de, esas itibariyle tenkidinin Lammens'in terminolojisini ilgilendirdiğini açıkladığına göre, aynı fikirde gibi görünüyor. Hatta bir kaç mütevazî taviz vermeye kadar gidiyor; "Medine'ye nazaran daha ileri seviyede olan Mekke'nin ekonomik durumu yavaş gelişmekteydi, zamanına göre çok küçük olan ticaret orada gelişmişti ve orada her vakit aynı seviyede oldukça varlıklı aileler bulunurdu"³. Bununla beraber aşırı tenkidi, sonunda onu, bize gerekli alternatif tarihî deliller getirmeksizin - yapamaz zaten - hicret öncesi Mekkesinin ekonomik gelişmesini küçültmeye sevk ediyor. Çünkü Lammens'in kaynaklarını tenkit etmek ve sıkı kontrolden geçirmek zahmeti esirgenerek müslümanların tarih öncesi bütün kaynaklarını toptan reddetmekle işe başlıyor. Tenkidinin desteğiyle M. Bousquet, kısaca, arap kapitalizminde bulunmayan genel şartları, para, (çift yönlü, gelir-gider) muhasebesi, bankalar, (menkul) kıymetler borsalarının varlığı gibi görünüşte Batı Arabistan'da olmayan şartları hatırlatıyor. Akabinde ortaçağ Avrupasının önemli bir şehrinin (ticaret) trafiğini araştırıyor, trafiğin son derece küçük boyutlarda olduğunu tesbit ediyor ve: "Şimdi ortaçağdaki İngiltere, Hanse, Venise, Gênes veya Augsburg" iyice düşünülün ve onların karşısına, yedinci asırda, "yeryüzünün en verimsiz bölgelerinden biri olan şu çok kötü Hicaz'daki Mekke çıkarılsın istiyorum"⁴ der. Yine aynı yazar "Succession Agnatiques Mitigées" de benzer bir mukayeseye girişir ve şöyle yazar: "Mekke mübadelelerinin sahip olabildiği mutlak hacmin miktarını anlamak için, ortaçağ sonunda Saint-Gothard'a geçen yıllık yük trafiğinin 1250 tonu, yani bir veya iki yük trenini gösterdiğini bilmek gerekir. Hipotez olarak Mekke'ye 10 defa daha az bir trafik izafe ediyoruz ki, bu çok fazla bir miktar gibi geliyor, yine de 125.000 kg. yükün bilgisine sahibiz, senelik bin deve yükünden az da olsa. Öyleyse bu, Mekke için günde ortalama olarak en

1 Bousquet, Une interprétation Marxiste de l'Islam, Hespéris, XLI, s. 238.

2 Bousquet, a.g.e., s. 241.

3 Bousquet, a.g.e., s. 238.

4 Bousquet, a.g.e., s. 241.

fazla 2-3 deve yükü demektir. Kısaca Mekke ticareti yerine tamamiyle küçük ve sınırlı bir ticaret trafiği ortaya koymuş oluyoruz"⁵.

Lammens'in, zaman zaman aşırı, keyfi ve hatalı olma ihtimali fazla olan bir terminoloji kullandığı tamamen doğrudur. Büsbütün sembolik olmasa bile, sık sık madenî para sıkıntısı çeken bir şehirde yüksek finans ve menkul kıymetler borsasından bahsetmek, bize apaçık bir ihtiyatsızlık gibi geliyor. Ama yine de, M. Bousquet tarafından sıralanan şartlar, kelimenin modern manasıyla büyük sanayilerde görülen kapitalizme uygulanacak; hareketli görüntüsüyle zenginliğin artmasından doğan ticarî bir kapitalizm isnadını ispatlamayacaktı. Halbuki, Kureys tüccarlarının, ambarlarında her çeşit mal depoladıkları, ticaretle bu malları artırdıkları ve böylece tüketim maddelerini elde ettikleri ispatlanamaz. Ayrıca hicret öncesi Mekkesimin malî kapitalizm organizasyonundan bîhaber olduğu da doğru değildir. Altın, bazan (Bizans ve İran'la değişmeyen ilişkilerin hemen ardından beklenildiği gibi) basılmış para şeklinde, daha çok toz veya külçeler halinde kullanılıyordu. Muhasebeye gelince: Eski Mekkelilerin muhasebe defterleri olduğuna kat'iyetle inanmak için Kur'ân'a⁶ - ve Lammens'in bize oldukça sağlam ve müdellel görünen ispatına - göz atmak kafidir. Bununla beraber, kanaatimize göre, iyi bir muhasebe sisteminin bilinmemesi, çürütülemez bir delil değildir. Gerçekten bu gün için Şarkta, hâlâ bizzat kendi el emeğiyle kazandıkları büyük servetlerin başında yer almış, sadece muhasebenin birinci derecedeki teorik unsurlarından haberdâr, muhtemelen okur-yazar olmayan mahir tüccarlar bulmak nadirattan sayılmaz. Bir Avrupalının henüz temel incelemeler sertifikasını hazırladığı ve onların teorik eğitimini tamamladığı bir yaşta, doğuştan gelen bir iş anlayışı onları erkenden ticarete sevkeder. Netice itibariyle, ticaret trafiği bize, M. Bosquet'in tasavvur ettiği kadar aza indirgenecek bir durumda görünmüyor. Şüphesiz ispatları ustaca yapılmış ve inandırıcı olmuşsa da, yine hatalıdır. Kendi metodunu takip ederek gerçekten küçük bir hesaba girişirsek, elde ettiğimiz neticelerin onunkilerle mutabakattan uzak olduğunu görürüz.

Kur'ân'ın benzer bir ifadesine göre (XIV, 37), "verimsiz bir vadi"de yer almış olan Kureys sitesi, kültürden mahrum ve geçimi için her çeşit ihtiyacını ithal etmek mecburiyetindeydi⁷. Şöyle bir düşündüğümüzde, göçebe geçmişi ile çok canlı bir hayat süren Kureys halkının, genel olarak az şeye muhtaç bulunduğunu; lakin hayat standardının, Hicaz'ın diğer bütün yerlerinde yaşayanlardan nisbeten daha yüksek olduğunu görüyoruz. Kendi kendine yetinemeyen Mekke, ihtiyaçları için tahıl, hurma, meyve, şarap ve diğer besin maddelerini, mübalağasız bir kişiye günde en az 100 gr. olarak tahmin ettiğimiz kadar malı ithal etmek zorundaydı. Şimdi, Kureys konfederasyonunun başlıca on iki kabile ihtiva ettiği, ayrıca Mek-

5 Bousquet, Successions agnatiques mitigées, s. 96.

6 Kur'ân, II/282; XVIII/47.

7 Kur'ân, XXVIII/57; XVI/112; II/126.

ke'de "hafif"lerin, mültecilerin, kölelerin ve yabancıların da bulunduğu bilirse, yüzdeye dahil olanların tümüyle, nüfusunun 20 veya 25 bin olduğunu⁸ kestirmenin mümkün olabileceğine inanıyoruz. Şu halde, günlük olarak onlara en azından 2-3 bin kg. azık gerekliydi ki, 20 deve yükü eder. O zamanlar Umre ve Hacc gibi iki büyük fuarın olduğunu, ziyaretçilerin sayısının Mekke'dekilerden çok fazla olduğunu hatırlayacak olursak, Mekke trafiğinin yalnız bu görüntüsü hakkında yaklaşık bir fikir edinmemiz kolay olacaktır. Şüphesiz orada, ne "merkezî pazarlar"-ın ne de "köy"den "şehir"e günlük nüfus akımının mevcut olduğunu ilave etmekte acele etmeliyiz. O zamanlar şarkın küçük yerlerinde cereyan edenler gibi şehrin en önemli ihtiyaç maddeleri yönünden yeniden canlandığı, meyve ve sebzelerin yer yer görüldükleri, periyodik, belki haftalık pazarlar da vardı. Fakat pazarların uzun fasallarla kurulması kadar, gelen malların önemli olduğu da açıktır.

"Mekke'ye günde ortalama en fazla 2 veya 3 deve mal geliyordu, şüphesiz son derece az"⁹ derken, M. Bosquet'nin, ne bu hesaplarında nasıl bir yol takip ettiği, ne de neleri dikkate aldığı bilinmiyor. Kesin olan, bize göre bu değerlendirmeye kat'î bir delil teşkil etmeyecektir. Zira, bu trafikte önemli olan yükün ağırlığının değerinden az olmasıdır¹⁰. Halbuki, bize göre, gerçek anlamda ticaretle meşguliyeti, bunun yanında çok aktif bir mübadelede bulunmayı zaruri kılan bu geçim meselesini bir tarafa bırakırsak, Mekkelilerin yalnız baharat, esanslar, altın tozu, bakır, ipekliler gibi zamanın çok kıymetli mallarını alıp sattıklarını görürüz. Sözüm ona bu gizli ticarî pazarlıklar, vaktiyle "aroma" (hoş kokulu, itirli bir koku maddesi) ticaretini ellerinde tutmak ümidiyle¹¹, M.Ö. 24 de, Aelius Gallus tarafından yöneltilen saldırıyı püskürtmeye Romalıları teşvik edebildiği için çok önemli bir varlık olmalıydı. Ayetleri sürekli olarak Mekkelilerin merkantil düşüncesini alaya alan Kur'ân, bize din ve ticaret arasında oluşturulan ortaklık (işbirliği) vasıtasıyla bu trafiğin önemini değerlendirme imkanı verir.

Üstelik Mekke bu durumuyla tek değildir. (Pétra, Hégra... gibi) diğer kerveci şehirler, ticaretlerini aynı şekilde geliştirmek zorunda idi. Bir çöl şehri olup coğrafi durumunun avantajlarından yararlanabilen Pamyre örneği ticarete kendini gösteriyor ve ticaretini organize ediyor, büyük servetler elde ediyordu.

Lammens'in açık mübalağalarına rağmen, netice itibarıyla tesbitlerinin değerini koruduğu kanaatindeyiz. Aşırı kârlar, nisbeten azalan masraflar Mekkelilere menkul kıymetlerini artırma, servet toplama, sonuç olarak çöl ekonomilerini "kapitalist" ekonomiye dönüştürme imkanı veriyordu.

8 Uhud harbinde 3.000 Mekkeli savaşçı öldüğü tahmin ediliyor.

9 Bousquet, Successions agnatiques mitigées, s. 96.

10 Bu önemli nokta M. Bousquet'nin aklına gelmemiş olamazdı. O, ortaçağdaki Avrupa ticaretinden, kömür veya maden filizlerinden değil, pahalı mallardan söz ederek ona bizzat temas eder (a.g.e., s. 95).

11 Kammerer, A., Essai sur l'histoire antique d(Abyssinie, P. Geuthner, Paris, 1926, s. 45.